

O PLODOVIMA PODSVJESNOG

Aleksandar Štulhofer

Filozofski fakultet, Zagreb

UDK 39:159.9

Primljeno: 22. 7. 1994.

U prilogu se kritički razmatra Lorkovićeva obrana etnopsihološkog tumačenja društvenih (kolektivnih) fenomena. Lišena kako jasnog izvođenja mehanizama koji bi povezivali individualnu i kolektivnu (pod)svijest tako i prikaza eventualnih empirijskih efekata, Lorkovićeva koncepcija ostaje na spekulativnoj razini.

Budući da smo u prošlom sučeljavanju (Lorković, 1993; Štulhofer, 1993) načeli nekoliko problema koji zaslužuju detaljniju diskusiju, čini mi se korisnim što kolega Lorković i ja iz "reagiranja" stupamo u polemiku. Zanimarimo li neke stilske nezgrapnosti, novo Lorkovićevo (1994) izlaganje upozorava na dvije stvari: a) da je uloga podsvijesti nezaobilazna u stvaranju društvene stvarnosti; te b) da je pojam racionalnosti (racionalni izbor), razložimo li njegovu višeznačnost, previše plošan da bi vjerno oslikavao ljudsko ponašanje. Ovoga puta Lorković je doista pokušao argumentirati svoje epistemološke afinitete, što ću u nastavku, koncentrirajući se samo na težišne aspekte njegove diskusije, ukratko razmotriti.

1. ULOGA PODSVIJESTI

Lorković drži da je "podsvijest epistemološki upotrebljiva", što objašnjava tvrdnjom da je ljudsko ponašanje bitno oblikovano podsvjesnim, iracionalnim filtriranjem probitačnosti (instrumentalne racionalnosti). Nastojeći potkrijepiti taj postulat "dubinske psihologije", Lorković se poziva na neuronsku aktivnost. U nastavku, Lorković tvrdi da "ekstremne psihičke poremetnje" ne obilježavaju samo pojedince već i veće društvene skupine.

1.1. Problem

Da je iracionalnost – ili barem ograničena racionalnost (Simon, 1983) – važan aspekt individualne stvarnosti posve je neupitno (Etzioni, 1988; Hogarth & Reder, 1986). No, stvari postaju kompliciranije kada je u pitanju društvena

stvarnost. Ključno je pitanje, zapravo, koliko nam dubinska psihologija (kao disciplina čiji je analitički instrumentarij razvijen na individualnoj razini) pomaže u razumijevanju fenomena kolektivne akcije. Taj epistemološki rez Lorkovićev dokazni materijal ne uspijeva slijepiti. Ako i ima indicija da kolektivne reakcije na katastrofe, krize i poraze *mogu* biti nacionalno specifične¹, nemoguće ih je potvrditi – kako Lorković metodološki naivno predlaže – brojanjem "koliko se često u nekom parlamentu postavlja pitanje da li je neki politički potez u prilog međunarodnom ugledu dotične države"². Naime, ono što se na taj način eventualno može otkriti – statistička povezanost između učestalosti takvih pitanja te veličine i ekonomsko-političkog položaja države u pitanju – ne podupire tumačenje koje Lorković favorizira. I tako smo opet ostali bez odgovora na ključna pitanja... Je li kolektivna podsvijest uopće moguća? Ako jest, kojim se mehanizmima prenosi? Kako podnosi sociokulturni dinamizam³?

Također, kritike upućene Adornoj argumentaciji ideje da i društvene skupine mogu biti psihički neuravnotežene (Adorno et al., 1950)⁴ pogađaju i Lorkovićeve impresije. Istaknuti nedostaci – kao što su, prije svega, slaba ili nikakva mogućnost operacionalizacije – lako objašnjavaju činjenicu da se inzistiranje na kolektivnim psihičkim poremećajima nije pokazalo plodnom istraživačkom strategijom (Stone & Schaffner, 1988). I to nikako nije mišljenje koje dijele samo oni koji, kao što Lorković sugerira, brkaju jednakost u temeljnim pravima s jednakim sposobnostima...

2. RACIONALNOST I KOLEKTIVITET

U svojoj analizi Lorković ispravno razlikuje razboritost i probitačnost. Ukazujući na raširenost nerijetko svrhovite ali nesvjesne (iracionalne) strategije samozavaravanja, koju naziva "quasi-racionalnim" ponašanjem⁵, Lorković

1

Uvijek, dakako, ostaje problem kako te "indicije" empirijski verificirati. Moram priznati da mi nisu poznata odgovarajuća *komparativna* istraživanja rađena na reprezentativnim uzorcima; ako su Lorkoviću takve reference poznate, bilo bi korisno da ih obznani.

2

Što ne znači da se razlike u kolektivnim reakcijama ne mogu (barem djelomično) objasniti općom teorijom modernizacije (usp. Furnham, Kirkcaldy & Lynn, 1994). Tako će, primjerice, razvoj tržišne (poduzetničke) racionalnosti bitno umanjiti sklonost tezauriranju, nesklonost riziku i sl.

3

Primjer japanske skupine u SAD (Lyman, 1994:Ch.X) plastično pokazuje kauzalnu vezu između promjena u socijalnoj okolini i razlika u generacijskim karakternim osobinama. Čak i u prilično zatvorenoj kulturi kao što je japanska, drukčiji uvjeti egzistencije proizvode duboke razlike između issei-a (doseljenici ili 1. generacija), nisei-a (2. generacija) i sansei-a (3. generacija).

4

Brojni su kritičari studije o tzv. "autoritarnoj ličnosti" ukazali kako na nerazrješive metodološke teškoće (počev od nediskriminativnosti mjernog instrumenta) tako i na interpretativne nategnutosti (Ray, 1988).

sugerira da se psihičke razlike među društvenim (etničkim/nacionalnim?) skupinama mogu operacionalizirati (i) kao razlike u stupnju (kolektivnog) samozavaravanja.

2.1. Problem

Recentna istraživanja doista ukazuju na nacionalne specifičnosti pojedinih društvenih fenomena (Bruckner & Knaup, 1993; Hoellinger & Haller, 1990). Potvrđuju li uočene razlike u gustoći i kvaliteti srodničkih, obiteljskih i prijateljskih veza Lorkovićevu ideju prema kojoj narode, pojednostavljeno rečeno, možemo razlikovati prema stupnju iracionalnosti ili sklonosti samozavaravanju?

Iako spomenute studije ističu kombinirani utjecaj /a/ nejednake moderniziranosti i odgovarajućih strukturnih razlika (tip ekonomije, politički sustav, stupanj mobilnosti i sl.) te /b/ nacionalnih specifičnosti, način na koji definiraju ovo posljednje samo se hipotetski može povezati s Lorkovićevim rezoniranjem. I uz dodatne poteškoće. Kada, naime, autori govore o djelovanju sociokulturne tradicije, odnosno o biheviornalnim efektima vrijednosno-normativne strukture⁶, moguće je to uzeti prostorom svojevrsne *institucionalizacije* kolektivnog samozavaravanja. No, ako prihvatimo da norme mogu biti čuvari (i) kolektivne iracionalnosti, postavlja se pitanje kako to braniti pred analizom koja uvjerljivo pokazuje da norme, u pravilu, nisu disfunkcionalne (Elster, 1089)⁷? Neće li se norme koje podržavaju iracionalnost žestoko sukobiti s procesom racionalizacije – jezgrom modernizacije, te velike ujednačiteljice – i rezultirati zaostajanjem i propadanjem matične kulture? Ili će norme samozavaravanja naprosto atrofirati pod utjecajem modernizacijskih procesa? Nadalje, pretpostavimo li mogućnost egzistencije dominantno nerazborite kulture, nije li njezino održanje (u evolucijskom smislu) zamislivo jedino u dominantno nerazboritoj okolini⁸?

Sve dok ne dobijemo odgovore na ta pitanja, izbor koji nam Lorković podastire – banalni redukcionizam vs. etnopsihologija⁹ – valja ili istog trena zaboraviti ili

5

Lorkovićevo određenje "quasi-racionalnosti" nije daleko od mojeg shvaćanja tzv. refrakcije racionalnosti (Marinković & Štulhofer, 1993) -socijalizacijom formirane i automatizirane (nesvjesne) "dalekovidnosti" smisao koje je doziranje probitačnosti. Naime, akter si može priuštiti onoliko probitačnosti koliko mu to okolina dozvoljava; iznad toga društvo ga kažnjava troškovima koji nadvisuju koristi od takve "neumjerene" probitačnosti.

6

Ističući pritom njezinu nejasnu "kauzalnu strukturu" (usp. Bruckner & Knaup, 1993:264)...

7

Ne bi li nam upravo taj uvid mogao pomoći pri tumačenju djelomične perzistencije kulturnih specifičnosti, koju naziremo kroz veo modernizacije -te velike ujednačiteljice.

8

Iako bi takvo što pojedini balkanolozi spremno potpisali, iskreno sumnjam da bi im se Lorković pridružio.

zaobići opreznim razlikovanjem nacionalnih specifičnosti i nacionalnih karaktera. Prvo implicira komparativne (kroskulturalne) istraživačke ambicije i rezultira boljim razumijevanjem vrijednosno-normativnih ograničenja racionalnog izbora, dok nas drugo vodi (u najboljem slučaju) praznim generalizacijama. Priznavanje kulturne relativnosti određenih oblika društvenog ponašanja ne podrazumijeva, po mom sudu, koncesije metafizič¹⁰.

* * *

Zaključno, Lorkovićev nam je polemički prilog ostao dvostruko dužan: niti je razjasnio funkcioniranje mehanizama na kojima bi počivalo etnopsihološko i etnosociološko tumačenje kolektivnih fenomena, niti je prikazao empirijske učinke djelovanja tih (skrivenih) mehanizama. Imajući u vidu da nadindividualni živčani sustav ne egzistira ni u zemlji Oz, Lorković je propustio objasniti kako se mjerljive fiziološke promjene mogu suvislo povezati s mjerljivim društvenim promjenama. To nije pokazao ni u kulturnom ni u biološkom smislu.

Ne odbacujući činjenicu da interakcija manje-više racionalnih pojedinaca može – na njihovu ili tuđu nesreću – rezultirati kolektivno iracionalnim ishodom (Elster, 1990), pri objašnjavanju dinamike društvene akcije teoriju racionalnog izbora i dalje smatram plodnijim pristupom od etnopsihologije¹¹. Spreman sam, drugim riječima, za ljubav empirijskom testiranju pomiriti se s određenim redukcionizmom. To što to Lorkovića "ne zanima" ne smatram tragedijom.

Iako nije lako (osobito u polemičkom kontekstu) odoljeti instituciji završnog, tiradnog udarca – u diskusiji poput ove takvu slabost valja prigušiti. Vjerujem, naprosto, da bismo svi mogli biti na dobitku ako kolega Lorković nastavi rad na

9

Problem s etnopsihologijom jasno se iskazuje u Devereuxovim (1990; 1992) radovima koji – kada je u pitanju kolektivna razina – tako puno najavljuju ("društveno otjelovljenje individualnosti na osnovi tipova odnosa" – usp. Devereux, 1990:236), a tako malo rastumačuju!

10

Puki je truzizam da kompleksnost društvene stvarnosti svaku analizu nužno čini redukcionističkom. Ipak, ono što vrijedi naglašavanja jest da nisu svi redukcionizmi jednako poželjni: neki tumače pojavnost bolje (iako, *per definitionem*, nikada potpuno), a neki lošije. Jedni omogućuju kakvo-takvo predviđanje, drugi nikakvo; neki su opovrgljivi, neki nisu. U tom smislu, analitički model racionalnog izbora smatram naprosto manjim (redukcionističkim) zlom od etnopsihologije.

11

Jednostavnije rečeno, analiza fotografije koja prikazuje skupinu obraslih napadača na Goražde ne zahtijeva dubinsku psihologiju. Ishod možemo *dovoljno dobro* (eto Occama!) objasniti kombiniranjem teorije kolektivne akcije i socijalnopsihološkog modela reakcije na produženu stresnu situaciju; niska obrazovna struktura (prevlast ruralnog stanovništva) i kronična intoksikacija "detalji" su koji upotpunjuju sliku. Zbog toga mi se hipoteza o patološkom etnokarakteru čini uzaludnim empirijskim trudom. Ne govori li u prilog tome i beogradski psiholog Ž. Korać ("Intervju", 331/1994, str. 31.) kada opisuje psihičke tegobe onih koji su izvršili "monstruozne zločine i koje to sad proganja"? Naime, za razliku od patoloških tipova koji patološke aktivnosti vide "normalnima", Koraćevi ratni zločinci svoje postupke opisuju dijametralno suprotno – nakon što su im, dakako, dosadašnji alibiji (od alkohola do patriotizma) postali pretanki...

verifikaciji svojih teza¹². Pokaže li se moje upozorenje o jalovosti toga pothvata lažnim alarmom, utrošak radnog vremena višestruko će mu se isplatiti – posebice tu kod nas, gdje etnopsihologe očekuju "bogati plodovi".

LITERATURA

- Adorno, Theodor W. et al. (1950) *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Bruckner, Elke & Karin Knaup (1993) "Women's and Men's Friendships in Comparative Perspective." *European Sociological Review* 9(3):249-67.
- Devereux, Georges (1990) *Komplementaristička etnopsihoanaliza*. Zagreb: A. Cesarec.
- (1992) *Ogledi iz opće etnopsihologije*. Zagreb: Naprijed.
- Lorković, Hrvoje (1993) "Dinko Tomašić i etnopsihologija." *Društvena istraživanja* 2(8):993-98.
- (1994) "U čijem je džepu Occamova britva?" *Društvena istraživanja* 3(1): 115-138.
- Lyman, Stanford M. (1994) *Color, Culture, Civilization*. Urbana: University of Illinois.
- Elster, Jon (1989) "Social Norms and Economic Theory." *Journal of Economic Perspectives* 3(4):99-117.
- (1990) *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Etzioni, Amitai (1988) *The Moral Dimension*. New York: Free Press.
- Furnham, Adrian, Kirkcaldy, Bruce D. & Richard Lynn (1994) "National Attitudes to Competitiveness, Money, and Work Among Young People." *Human Relations* 47(1):19-32.
- Hoellinger, Franz & Max Haller (1990) "Kinship and Social Networks in Modern Societies..." *European Sociological Review* 6(2):103-24.
- Hogarth, Robin M. & Melvin W. Reder /eds./ (1986) *The Behavioral Foundations of Economic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marinković, Koraljka i Aleksandar Štulhofer (1993) "Mjesto na plaži: Modeli aktera i refrakcija racionalnosti." *Revija za sociologiju* 24(1-2) /u tisku/.
- Ray, John J. (1988) "Why the F Scale Predicts Racism: A Critical Review." *Political Psychology* 4(4):671-79.
- Simon, Herbert (1983) *Reason in Human Affairs*. Stanford: Stanford University Press.
- Stone, William F. & Paul E. Schaffner (1988) *The Psychology of Politics*. New York: Springer-Verlag.
- Štulhofer, Aleksandar (1993) "Kako otupjeti Occamovu oštricu." *Društvena istraživanja* 2(8):999-1001.

FRUITS OF UNCONSCIOUS

Aleksandar Štulhofer

Faculty of Philosophy, Zagreb

Continuing the debate on rational choice vs. ethnopyschological explanations of collective action phenomena, the paper critically examines Lorković's defense of the latter approach. Since his elaboration fails to identify either the mechanisms which would serve as the linkage between individual and collective (sub)consciousness, or their empirical effects – the virtues of rational choice reductionism remain unmarred.

ÜBER DIE RESULTATE DES UNBEWUßTEN

Aleksandar Štulhofer

Philosophische Fakultät, Zagreb

In der Anlage wird die Verteidigung der ethnopyschologischen Interpretation der gesellschaftlichen (kollektiven) Phänomene von Lorković kritisch in Betracht gezogen. Die Konzeption von Lorković hat weder eine klare Ausführung der Mechanismen, die das individuelle und das kollektive (Unter-) Bewußtsein verbinden würden, noch Darstellungen eventueller empyrischer Wirkungen und bleibt auf der spekulativen Ebene.